

Selçuklu Öncesinde: İç Asya Ve İran Kavimleri Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü

Yunus Arifoğlu *

ORCID:0000-0001-7931-8617

Öz

Eski ve Ortaçağ'da Horasan, farklı coğrafyalarla kurmuş olduğu bağ sebebiyle avantajlı konuma sahip bir bölgede yer almaktaydı. Coğrafi özelliklerinden dolayı bölge, hem barınanlara yurt hem de dışarıdan göçü çekebilecek bir cazibeye sahipti. Tarihsel süreç içerisinde Horasan, Türk ve İran'lı boylar arasında bir mücadele sahnesi haline gelmiştir. Bu sebeple Eskiçağ'da bölge, ya sık sık her iki millet arasında el değiştirmekteydi veya paylaşılarak idare edilmekteydi. İslâmiyet'le birlikte de iki coğrafyadaki milletler veya otoriteler arasında mücadele devam etmiştir. Bu çalışmada öncelikle Horasan'ın sınırları belirlenmiştir. Bölgenin önemi ve bu ekseninde gerçekleştirilen mücadeleler hem modern literatür hem de ana kaynaklar üzerinden irdelenmiştir. Çalışmada, İslâmiyet öncesinde iki coğrafyadaki milletler arasında yaşanan ilişkiler Horasan eksenli olarak incelenmiştir. Ardından İslâmiyet'le birlikte Emeviler ve Abbasiler döneminde devam eden mücadeleler ele alınmıştır. Çalışma Selçukluların bölgede yerleşmesiyle birlikte sonlandırılmıştır. Bu çalışmada amaç Horasan coğrafyasında cereyan eden mücadelelerden yola çıkarak buradaki hakim güçleri ortaya koymak ve tarihsel süreç içerisinde bölgede hangi milletlerin söz sahibi olduklarını saptayabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Türk, Fars, İslâmiyet, İlişkiler

Gönderme Tarihi: 24/05/2019

Kabul Tarihi:25/06/2019

* Araştırma Görevlisi Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Posta: ynsarfglu@gmail.com

Before The Seljuks: Khorasan's Role In The Relations Between Inner Asia And Iranic Tribes

Yunus Arifoğlu

ORCID:0000-0001-7931-8617

Absract

In the antiquity and middle ages Khorasan, was in an advantageous position due to his ties with different geographical regions. The inhabitants of many regions emigrated to Khorasan. In the historical process, Khorasan became a struggle scene between the Turkish and Iranian tribes. Therefore, in ancient times, the region changed hands frequently between the two countries. Together with Islam, the struggle between nations or authorities in two geographical regions continued. In this study, the boundaries of Khorasan were first determined. The importance of the region and the struggles on this axis are examined through both modern literature and main sources. In this study, relations between nations in two geographical regions will be examined. Then, the struggles that will continue in the Umayyad and Abbasid period will be discussed. The study will end with the arrival of the Seljuks in Khorasan. The purpose of this study is to reveal the dominant forces in Khorasan. And to determine which nations have a say in the region.

Keywords: Khorasan, Turk, Persian, Islam, Relationships

Received Date: 24/05/2019

Accepted Date: 25/06/2019

Роль Хорасана в отношениях юго-восточных и иранских племен в предшествующие Сульджукам времена

Резюме

В древние и средневековые времена Хорасан, благодаря налаженным с различными регионами мира связям, имел выгодное положение в собственном регионе. Из-за географических особенностей его территория была благоприятна для проживания как местного населения, так и была привлекательна для переселенцев извне. На протяжении долгого исторического времени Хорасан был сценой боевых действий между тюркскими и иранскими племенами, из-за чего нередко переходил от одних к другим, или был разделен и управлялся одновременно обеими сторонами. Даже с приходом Ислама ситуация не изменилась. В данной статье, в первую очередь, определяются границы Хорасана. На основе современных исследований и первоначальных источников рассматривается значение региона и борьба за него. В работе исследуются отношения между народами обеих географий в доисламский период через призму хорасанского вопроса. Следом, рассказывается о борьбе, происходившей уже в исламский период во времена Эмевитов и Аббасидов. Заключение статьи посвящено захвату региона Сельджуками. Целью данного исследования является, отталкиваясь от сведений о борьбе за хорасанский регион, выявить доминирующие силы и определить какие народы имели влияние на данный регион в определенный исторический период.

Ключевые слова: Хорасан, тюрки, персы, Ислам, отношения

Получено: 24/05/2019

Принято: 25/06/2019

Giriş

İran ve İç Asya arasında Horasan bölgesi, mihenk taşı işlevine sahiptir. İkili ilişkiler bağlamında bölge, tarihte sorumluluk örneği olarak benzeri başka coğrafyalarda pek az rastlanan bir deneyime haizdir. Horasan, sahip olduğu konum nedeniyle stratejik bir noktada yer almakta ve farklı coğrafyaları birbirine bağlamaktadır. İran ile Turan coğrafyasında yaşayan halklar, bölge üzerinden yoğun bir etkileşim içine girmişlerdir. İki ayrı coğrafyada yaşayan kavimlerin ilişkisinin neredeyse tamamen Horasan üzerinden cereyan ettiği ifade edilse, bu abartı olmayacaktır.

Horasan, eski çağlardan itibaren yerleşilen bir bölgedir. Burası Eskiçağ ve Ortaçağ'da pek çok medeniyetin birleştiği bir kavşak noktası olmuştur. Bölge hem İran kültürünün doğduğu yer, hem de Türk tarihi açısından önem taşımaktadır. Aryan merkezleri arasında kabul edilen Baktarya, Margiana ve Herat yörelerinin de Horasan'da olması bölgenin önemini arttırmaktadır. Horasan'da Fars, Türk, Hint, Yahudî, Budist, Mecusî, Hristiyan, Müslüman gibi çeşitli millet ve dinden insanlar yaşamaktaydı. Bölgedeki kültürel farklılık buraya önemli bir zenginlik katmaktaydı. Gelişmiş ilim merkezleri, buralardaki ilim adamlarının varlığı, bölgede ilmî tartışma geleneğinin olması, farklı bölgelerden bu bölgeye ilim için insanların gelip gitmelerine sebep olmakta, burayı canlı hale getirmekteydi.¹

Bu çalışmada, İç Asya ile İran coğrafyasındaki kavimlerin ilişkileri, Horasan bölgesi üzerinden ele alınacaktır. Bu bakımdan öncelikle bölgenin coğrafyasına, kısa siyasî ve idarî tarihine değinilecektir. Ardından İran ve İç Asya'daki devletlerin veya boyların Horasan üzerinden yaşadıkları mücadeleler incelenecektir.

¹ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden: Leiden University Press, 1939, 420, 440; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000), *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt: 1992, 295-340; A. Von Gabain, "Iranian Common Beliefs and World View", "The Land of Iran", *The Cambridge History Iran*, New York Cambridge at the University Press, 1983, III/1, 614; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Bahriye Uçok, İstanbul: Varlık Yayınları, 1972, 149.

1. Horasan'ın Coğrafyası; Adı ve Coğrafi Sınırları

Horasan'ın ismi eski Farsçada, *hûr* ve *âsân* kelimelerinin birleşiminden meydana gelir. *Hûr* kelimesi “Güneş” anlamına geldiği gibi, “Bütün” (Küllî) anlamına da gelmektedir. *Asan* kelimesi için ise, bir şeyin aslı ile kolay anlamına geldiği ifade edilmektedir. Birinci anlamı dikkate alındığında, kelime birleşik olarak, İran coğrafyası açısından güneşin başlangıç noktası kabul edilir. Bu nedendir bölgeye güneşin doğduğu yer adı verilmiştir. Diğer anlamı olan bütün ve kolay anlamı dikkate alındığında ise, bölgenin zenginliğine ve refahına vurgu yapıldığı, kelimenin anlamından, burada geçimin kolay olduğu ve insan ihtiyacı olan hemen her şeyi bulmanın mümkün olduğu bir bölge olarak anlaşılacağı söylenebilir. Sasanî idaresindeki Horasan bölgesi doğu tanımı içerisinde yer almaktaydı. Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarının eserlerinde de bölge doğu (Maşrık) tanımı içerisine dâhil edilmektedir. Modern zaman kaynaklarında da bölge bu tasnifler dikkate alınarak, doğu tanımı kapsamı içerisinde görülmektedir. Bölge insanı etnik bir tanımlamayla değil, bölgeye nispetle; Horasanî, Horasanlı, çoğulu Horasanlılar anlamında coğrafi adlandırmayla nitelendirilmektedir.²

Horasan'ın Ortaçağ'da coğrafi sınırları İslâm Coğrafyacılarının tanımlamalarında farklılıklar içermektedir. Bölgenin idarî sınırları ile coğrafi sınırlarını ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. 10. yüzyıl ve bu yüzyıl sonrasındaki İslâm coğrafyacıları bölgenin sınırlarını doğal coğrafyayı dikkate alarak yapmışlardır. Horasan'ın batı tarafında bulunan çöller bu yönün doğal sınırlarını oluşturmuştur. İslâm coğrafyacıları genellikle bunları Horasan çölleri olarak zikretmişlerdir. Bölgenin doğu tarafından ise Ceyhun nehri doğal sınırı oluşturmuştur. Güneyde Sistan'a geçişte dağlar doğal ayrımı oluştururken, kuzeyde de burada bulunan yüksek dağlar benzer doğal sınırı oluşturmaktadır. Modern çalışmalarda bölgenin sınırları keskin olarak belirlenmiş değildir. Bazı çalışmalarda İsfahan Horasan'a dâhil edilirken, bazılarında Hazar denizine kadar olan yerler bölgeye dâhil edilmiştir. Burada, ana kaynaklar ile modern araştırmalar dikkate alınarak bölgenin doğal coğrafi sınırları belirlenmeye çalışıldı. Buna göre bölgenin; güney batı ve batısında Fars bölgesi yer almaktadır. Kuzey batıda

² Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, 1994, II/I, 409; Osman Çetin, “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, İstanbul: TDV Yay., 1998, 234.

Taberistan ve bu bölgenin bir şehri olan Cüzcan/Gürgan bulunmaktadır. Kuzeyinde Hârizm toprakları, kuzey doğuda Mâverâünnehir'in bir kısmı, doğuda Mavaraünnehir ile Huttel, güney doğuda Hindistan ile Sicistan ve güneyde ise Sicistan ile Kirman toprakları yer almaktadır.³

Horasan'da Medler, Persler, Makedonyalılar, İskitler, Hunlar, Sâsânîler ve daha birçok farklı siyasî otorite hüküm sürmüştür. Bölge, 652 yılında ise kesin olarak Müslümanların idaresine geçmiştir.⁴ Horasan Abbasî ihtilalinin oluşumundaki en önemli merkezlerdendi. İhtilalde en çok payı olanlardan Ebû Müslim Horasanî, adından anlaşılacağı üzere bölgeden birisiydi. Horasanlılar ihtilalde oynadıkları rolleri dolayısıyla Abbasî siyasetinde önemli bir yere sahip olmuşlar ve Abbasî devlet idaresinde önemli vazifeler icra etmişlerdir. Harun Reşit döneminin kudretli vezirleri olan Bermekîler, Horasanlı bir aileydi. Me'mûn ve Emin⁵ arasındaki taht mücadelesinde Me'mûn'un başarıya ulaşarak hilafete gelmesi de Horasanlılar sayesinde gerçekleşmişti. O bu nedenle iki yıl süreyle hilafeti Horasan şehirlerinden olan Merv'den yönetmişti.⁶ Bölge 821 tarihinden itibaren Abbasîlerin hâkimiyeti altında özerk hanedanlar/valiler tarafından yönetilmiş, Tuğrul ve Çağrı beylerin Horasan'a hâkim olmalarıyla birlikte burada Selçuklu idaresi başlamıştır. Halife Kâim-Biemrillâh'ın⁷ 1046'da Selçukluların Horasan idaresini tanımasıyla bölge fiilen olduğu gibi resmen de bu devletin hâkimiyeti altına girmiştir.⁸ Horasan bölgesi Sâsânîler'le

³ İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: Leiden University Press, 1967, 253; *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, 56; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 426.

⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Maârif*, thk. Servet Ukkâş, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981, 653; Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, New York: World Publishing Company Press, 1963, 37; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2007, 20; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara: Çağlar Yayınlar, 2005, 16.

⁵ Me'mûn ve Emin Abbasî halifesi Harun Reşid'in çocuklarıdır. Onun ardından taht mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadelede Me'mûn'un Emin'i yenmesinde Tahir b. Hüseyin'in önemli bir rolü olmuştur. Ayrıntı için bkz. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, İstanbul: TDV Yay., 2004, 101-104.

⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe, İstanbul: Ocak Yay., 1986, VI, 329-330; Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, İstanbul: TDV Yay., 2010, 403; Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi, Siyasî ve Kültürel*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, 725; Roy Mottahedeh, "The Abbasid Caliphate In Iran", *The Cambridge History of Iran*, New York: The Cambridge Press, 1993, IV, 62-63.

⁷ Kâim-Biemrillâh, Ebû Ca'fer Abdullâh b. Ahmed el-Kâdir-Billâh el-Abbâsî, 1031-1075 tarihleri arasında Abbasî halifelliğini yapmıştır. Abdülkerim Özeydin, "Kâim-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, İstanbul: TDV Yay., 2001, 210-211.

⁸ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, 651; Osman Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2006, 20; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012, 43.

birlikte ortaya çıkıp, idarî bir eyalet olmuştur. Sasanî hükümdarı olan Hüsrev imparatorluğunu dört kısma ayırmıştı. Bu dönemde bölgenin Merv'den yönetilen birkaç şehirden ibaret olduğu görülmektedir. Horasan İran ve İç Asya arasında sınır bölgesi olmasından dolayı tarihte birçok farklı siyasî otoritenin idaresi altına girmiştir.⁹Sâsânîler döneminde Horasan'ın idaresi valiler aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu dönemde Dihkanlar¹⁰ ve Merzubanlar¹¹ da bölgede hâkimiyet sağlamışlardır.¹² Daha sonra Dört Halife ve Emevî döneminde bölge valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Abbasiler döneminde de bir zaman süresinde bölge valiler aracılığıyla yönetilmişse de Halife Memunla birlikte bölge özerk bir yapıya kavuşmuştur.¹³ 10. ve 11. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da ciddi bir otorite olmadığından bölgenin eşrafi sınıfından Dihkanlar, burada idarede söz sahibi olmuşlardır.¹⁴

2. Selçuklu Öncesinde İç Asya ve İran Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü

İklimin ılımanlaşmasıyla birlikte besinin artmış, bu beraberinde nüfus artışına sebep olmuştur. Yaşanılan coğrafyanın gıda açısından yeterli gelmemesi göçe sebebiyet vermiştir. Göçler genelde daha kurak bölgelerden daha ılıman yerlere doğru olmuştur. Bu durum farklı coğrafyalar arasında çatışmanın önemli bir nedeni haline gelmiştir. Yerleşik toplumlar ticaret yollarına hâkim olmaya çalışarak ihtiyacı olan eşyayı temine çalıştığı gibi kendisini de göçle gelebilecek kavimlere karşı korumaya çalışmıştır. İç ve kuzey Asya bölgelerinden İran ve Ön Asya coğrafyalarına göç akınlarına karşı, erken bir dönemde yerleşik bir düzene sahip olan İran otoriteleri, onları ya karşı koyarak

⁹ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2007, 80; Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, New York: World Publishing Company Press, 1963, 40.

¹⁰ Dihkan; kelimenin aslı “dih” (köy) ile “gân” ona nispet edilen iki sözcükten türemiş olup, Arapça'ya dihan olarak geçmiştir. Sâsânîler zamanında soylular sınıfına dihan deniliyordu. Genel olarak köy sorumlusu olsalar da Sâsânîlerin sonlarında şehirleri de idare ettikleri görülmektedir. Geniş bilgi için bakınız: Faruk Sümer, “Dihkan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul: TDV Yay., 1994, 289.

¹¹ Merzüban; merz “sınır” ve pân “bekçi” kelimelerinin birleşmesinden türetilmiştir. Sınır bekçisi, sınır kumandanı, uç beyi gibi anlamlar taşır. Bir diğer deyişle sınır şehirlerini yöneten kimselere merzüban denilirdi. Geniş bilgi için bakınız: Tahsin Yazıcı, “Merzüban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, İstanbul: TDV Yay., 2004, 255.

¹² Richard Nelson Frye, *Bukhara The Medieval Achivement*, California: Mazda Publishers, 1997, 32; Elton Daniel, *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Chicago: The İran America Foundation, 1979, 17.

¹³ C. E. Bosworth, “Tahirids and Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, New York: Cambridge University Press, 1993, VI, 126-127.

¹⁴ B.Zahoder, “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten Dergisi* 19, sy. 76 (1955): 509-510; Daniel, *Khurasan under Abbasid Rule* 17; Frye, *Bukhara*, 32.

engellemeye çalışmış veya içlerinde değerlendirmişlerdir. Doğudan batıya doğru hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışan devletlerin bu gayretleri de çatışmanın bir parçası olmuştur.

İç Asya'da yaşayan kavimlerin batıya doğru yayılmalarına karşı, batıdaki kavimlerin de doğuya, Orta Asya'ya yayılmaya ve bölgeyi kontrol etmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu durum, iki coğrafyadaki kavimlerin karşılıklı olarak birbirlerinin bölgelerini ele geçirmelerine sebep olmuştur. İki ayrı coğrafyada yaşayanlar arasındaki çatışma büyük oranda, Horasan bölgesi üzerinden meydana gelmiştir.

Horasan, İran kültürünün de doğduğu yer olduğu kadar Türk tarihinde de önemli bir role sahiptir. İç Asya'dan gelen kavimlerin uğrak noktaları Horasan bölgesiydi. Burası Türklerin ana yurduna yakın olmasından dolayı çok farklı Türk boyunun erken zamanlardan itibaren bölgeyle sıkı bağ kurmalarına sebep olmuştur.¹⁵

İlk Türk boyları MÖ. 2500 yıllarında daha kuzeyden Aral gölünün güneyine yayılmışlardı.¹⁶ İki farklı coğrafyadaki kavimler arasında yaşanan ilk temas, Saka Türklerinin Ön Asya'ya inmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Sakalar, İran'da Med devleti zamanında Türkistan coğrafyasında yaşayan en önemli topluluktur.¹⁷ Saka Türkleri ile İranlıların ilk sıcak temasları, Saka imparatoriçesi Zarin'le Med hükümdarı Striange'nin arasındaki savaş sebebiyle olmuştur. Bu savaşın ardından Sakalar, Baktırya'yı alarak İran içlerine doğru yürümüşlerdir. Bununla Sakalar, Baktırya'ya yerleşmişlerdir. Pers öncesinde bu yörenin halkının büyük çoğunluğu Saka topluluklarından meydana gelmiştir. Sakalar, bölgede Merv'den Hindukuş dağlarına kadar olan, Horasan'ın doğu ve kuzeyine düşen geniş sahada kontrolü ele almışlardır. Böylece Horasan'ın 4 önemli şehriden ikisi olan Belh ve Merv, Sakaların hâkimiyeti altına geçmiştir. Ancak Sakalar, Med imparatorluğu karşısında bölgede uzun süre tutunamamışlardır. Buna rağmen onlar bölgeden vazgeçmemişlerdir. Bölgeye sürekli olarak akınlar düzenleyerek, burayı taciz etmişlerdir.¹⁸

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara: Ötüken Neş., 1977, 29; Dursun Ali Akbuut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1984, 1.

¹⁶ Özkan İzgi, *Orta Asya'nın Türkleşmesi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay., 1981, 7-13.

¹⁷ Frye, *Bukhara*, 41; Frye, *Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009, 81; İzgi, *Orta Asya'nın Türkleşmesi*, 632.

¹⁸ Frye, *Orta Asya Mirası*, 81, 87.

Medler sonrasında İran'da kurulan Ahemeniş/Pers imparatorluğu, Horasan'da tam anlamıyla hâkimiyet sağlamıştır. Sakalar ise Tanrı dağlarında olan yurtlarına geri çekilmişlerdir. Kyrus, (MÖ. 559-529), 530 yılındaki doğu seferi sırasında Belh'e uzanan Ahemeniş imparatorluğunun sınırlarını, Sir Derya'ya kadar genişletmiş ve sınırı Sir Derya olarak belirlemiştir. O, bununla da yetinmemiş, Sir Derya ırmağını geçip burada bulunan Sakalar'ı kılıçtan geçirmiştir. Kazandığı bu zafer sebebiyle de bugünü bayram günü olarak ilan etmiştir. II. Kyrus'un halefi ve oğlu sırasında çıkan karışıklıklar üzerine bölge Ahemeniş imparatorluğunun elinden çıkmıştır.¹⁹ Dara, 485'te Türkistan üzerine sefer düzenlemişse de onları bölgeden çıkaramamıştır. Bu savaşla birlikte Horasan'ın Hindistan ve Mâverâünnehir'e yakın yöreleri (Bedehşan ve çevresi) merkez hazineye belli bir miktar vergi ödemeleri şartıyla Saka beylerine bırakılmıştır.

Ahemeniş kralı Darius'la birlikte Horasan, yeniden bu imparatorluğun hâkimiyetine girmiştir.²⁰ MÖ. 330 yıllarında Darius, Büyük İskender'le yenilemeyince, İskender İran'a hâkim olduğu gibi, Horasan bölgesine de açılarak burayı da kontrol altına almıştır. Bu tarihten sonra bölgede siyasî dengeler değişmiştir. Sakalar, İskender istilası sonucunda Seyhun civarına çekilmek zorunda kalmışlardır. İskender sonrasında ise bölgede komutanı Selevkos hâkim olsa da, bölge bir mücadele sahnesi haline gelmiştir. Parthlar ile Sakalar Horasan bölgesinde hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Bölge her iki güç arasında bölünmüş, böylece Sakalar Horasan'ın doğusunda tutunmuşlardır. Onlar hem Soğdiyan hem Baktriyan bölgelerine hâkim olup İskender'in buradaki ardılı olan Selevkos'u da ortadan kaldırmışlardır.²¹

Sakaların farklı kolları ve Kang-cü Krallığı MÖ. 2. Asırda Horasan'da varlık bulup, burada tutunmak için mücadele etmiştir.²² Sakaların ardından bölgede diğer Türk boylarının mücadelesi gözlemlenmektedir. Bunlar arasında Yüeh-chihler, MÖ. 90 yıllarında Horasan'a gelmişlerdir. Hun boylarından birçok boy, Horasan'a gelerek

¹⁹ Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 1-5; Huart Clement, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, trans, M.R. Dobie, London: Routledge Press, 1972, 41.

²⁰ Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, 41; Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 1-5.

²¹ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yay., 2015, 59; Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 10.

²² Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 43,47.

mücadele etmişlerdir.²³ Türk boylarının ardından bölgede Kuşanlar, görülmektedir. Bazı tarihçiler onları Türk boyu olarak kabul etmektedir. Kuşanlar, Yüeh-chihler yabguluğunun bir parçası olmalarıyla birlikte, diğer yabguları kontrolleri altına alarak kendi otoritelerini tesis etmişlerdir.²⁴ Kuşanların ardından bölgede Akhunlar/Eftalitler görülmektedir. Akhunların Horasan'a gelişleri M. 429 itibariyledir. Onlar, Horasan'ın Toharistan yöresinde Kuşanlıları yıkarak bölgenin İç Asya'ya açılan kısmında hâkimiyet sağlamışlar. Akhunlar, hâkimiyet sahalarını genişleterek Horasan'ın Belh ve Bedehşan yörelerine hâkim olurlar. Bu dönemde İran'daki zayıf şah nedeniyle Akhunlar, hâkimiyet sahalarını güçlendirmişlerdir.²⁵ 440'ta Belh'in ardından Herat'a da hâkim olmuşlardır. Onlar Belh ve Herat şehirlerini iki ayrı başkent yapmışlardır.²⁶ Sâsânî kralı Behram döneminde Belh ve çevresi Akhunlar'dan alınmıştır.²⁷ II. Yazdicürd (451) döneminde Akhunlar Amuderya'nın ötesine püskürtülmüşlerdir. Onlar 455'te yeniden Horasan'a karşı sefer düzenlemiş, bölgenin doğusuna hâkim olmuşlardır. İslâmiyet döneminde Herat yöresinde yer alan Halaçlar, Akhunların/Eftalitlerin soyundan gelmektedirler.²⁸ İç Asya'da Göktürklerin hüküm sürdüğü zamanda, İran coğrafyasında ise Sâsânî imparatorluğu bulunmaktaydı. Sâsânîler ile birlikte Akhunları ortadan kaldıran Göktürkler, Horasan'ın doğusuna Merv'e kadar hâkim olmuşlardır.²⁹ Göktürkler Hunları yenmekle birlikte Eftalitleri/Akhunları (568) de yenerek Sâsânîlere komşu olurlar. Göktürk hakanı İstemi Bey kızını Sâsânî şahı Hüsrev'e vererek onlarla ittifak kurmuştur. Bu kızdan Türkzade lakaplı 4. Hürmüz olarak bilinen bir çocuk doğmuştur. Göktürklerden itibaren Mâverâünnehir kesin olarak Türk yurdu olurken Ceyhun nehri iki devlet arasında doğal

²³Wolfram Eberhard, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihin Kronolojik Bakış", *Belleten Dergisi* 4, sy. 16 (1940): 361; Bahaddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I-II*, Ankara: TTK Yay., 1981, 315; Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 48,60-62.

²⁴H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005, 16; Enver Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1973, 9.

²⁵Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 17; Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, 35.

²⁶Roux, *Türklerin Tarihi*, 80-81.

²⁷Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, 829; Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Konya, Hikmetevi Yay., 2017, 97.

²⁸Roux, 82.

²⁹Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", *DTCF Dergisi* 10, sy. 1-2 (1952): 13; Rasonyi Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971, 97. Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 110, 132.

sınırı oluşturmuştur.³⁰ İkili arasında yapılan mücadelelerde I. Hürmüz zamanında Sâsânîler Horasan bölgesini Göktürklerden geri almışlardır.³¹

588 yılında Sâsânîler Bizanslılarla mücadele esnasında Göktürkler Horasan bölgesine yeniden hâkim olmuşlardır. Hemen akabinde ise Sâsânîler Belh civarında Göktürkleri yenerek ve hakanı da öldürerek bölgede hâkimiyet sağlamışlardır. İkili arasında uzun mücadeleler sonucunda Horasan'ın Toharistan yöresi Göktürklerin eline geçmiştir.³² Bunların dışında 582'de Büyük Hanlığın dağılmasıyla bağımsız kalan bazı Türk boyları, Horasan'a akınlar yaparak, Belh şehrine kadar gelmeye muvaffak olmuşlardır.³³ Guzlar veya Oğuzlar, İslâmî dönemde Türkmenler olarak ad bulan boylar işte bu Türk boylarının torunlarıydı.³⁴

Müslüman Araplar 637'de Kadisiye, 642'de Nihavend'i fethetmelerinin ardından 652'de Horasan'ı ele geçirerek bölgenin Toharistan yöresini elinde tutan Türk prensleriyle komşu olmuşlardır.³⁵ İslâm ordularının Türklerle karşılaşması ilk olarak Horasan'da gerçekleşmiştir.³⁶ Müslüman valiler doğuya yaptıkları fetih girişimlerinde ilk zamanlarda Horasan'ı üs olarak kullanmışlardır.³⁷

Horasan'ın Müslümanların hâkimiyetine geçtiği dönemde de bölgeye Türk akınları devam etmiştir. 683'te Göktürkler, Horasan'da Belh ve civarına sefer yapmışlardır. Buradan bölgenin meşhur develerinden olan Çift Hörgüçlü develeri ve çeşitli ganimetleri almakla yetinmişlerdir.³⁸

Kuteybe'nin (705-715)³⁹ Horasan valisi olmasından sonra, Horasan ve Mâverâünnehir'deki mücadeleler daha bir disiplinli ve ciddi şekilde gerçekleşmeye başlamıştır. Kuteybe Buhara vahasında önemli bir Türk kenti olan Beykent'i ele geçirip, 709'da ise Buhara'yı ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Ancak Buhara'da hatunun oğlu

³⁰ Roux, *Türklerin Tarihi*, 98,99.

³¹ Altungök, *Devlet ve Ekonomi*, 123.

³² Roux, *Türklerin Tarihi*, 96-97, 100.

³³ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*,18.

³⁴ V. V. B. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz, Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1990, 268.

³⁵ Roux, *Türklerin Tarihi*, 155, 157.

³⁶ Frye, *Orta Asya Mirası*, 222-223.

³⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 198.

³⁸ Roux, *Türklerin Tarihi*, 105.

³⁹ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, Ankara: TDV Yay., 2002, 490.

Tuğşad idareci olarak bırakılmış, Semerkant meliki Tarhun ile de anlaşma yoluna gidilmiştir. Müslümanlar ile Türkler arasındaki ilişkiler sadece mücadelelerle geçmeyip, aynı zamanda iki taraf arasında yardımlaşma da gerçekleşmiştir. Kuteybe, Buhara, Kîş, Nesef ve Hârizm halkından asker talebinde bulunmuş, onlar da bunu sağlamışlardır.⁴⁰

Müslümanlar, Horasan ve Mâverâünnehir’de Soğd ve diğer kavimlerle çarpışırken, Soğdlar yenik düşmüş, İslâm ordularıyla mücadele eden Soğdlulara, bazı Türk boyları yardımı etmişlerdir.⁴¹ Kuteybe’nin ardından İslâm orduları zayıflamıştır. Bu nedenle bölgeye gelen Türkişler, kısmen bölgenin hâkimi olmuşlardır. Ancak Türkiş Hakanı Su-lu Kağan’ın ölmesiyle durum değişmiştir. Su-lu Kağan, Müslümanları zor durumda bırakmış, ölünceye kadar asi Dihkanları Müslümanlara karşı koruyarak, Müslümanlara zayıatlar verdirtmiştir. Bu nedenle kendisine “Ebu Muzahim” zahmet, sıkıntı veren lakabı verilmiştir. Ömer b. Abdülaziz döneminde Horasan valisi olan Cerrah b. Abdullah Türklerle mücadele etmeyi sürdürmüştür.

Cerrah’ın sertliğinden dolayı azledilmesiyle gelen Abdurrahman b. Nuaym el-Ğamidi, Türklerin yardımıyla isyan eden Soğdlular’la mücadele etmiştir. Vali Müslim b. Said döneminde ise Türklerle yapılan mücadeleye devam edilmiş ve ağır kayıplar verilmiştir. Bu durum valinin azline sebep olmuştur. Yerine Esed b. Abdullah el-Kasri getirilmiştir. 728 yıllarında Soğd halkı Müslümanlara karşı başkaldırarak, Türklerden de yardım istemişlerdir. Türk Hakanı da Soğd İğdişi Gurek’in yanında yer almıştır. Yapılan savaşta, Cüneyd b. Abdurrahman, ordusunu büyük bir hezimetten kurtarmaya muvaffak olmuştur. 737 yılında vali Esed döneminde İslâm orduları bölgenin Tohoristan yöresinde Türk orduları ve onun müttelikleriyle mücadele etmiştir. Hakanın öldürülmesiyle birlikte batı Türk hakanlığı dağılmıştır.⁴² Esed b. Abdullah’ın ölmesiyle yerine Nasr b. Seyyar getirilmiş, O, bölgenin eşrafiyla uzlaşma sağlayarak Müslümanların bölgedeki hâkimiyetlerini güçlendirmiştir. Nasr, Türkiş Hakanına sığınan Soğdluların yeniden bölgeye dönmelerine müsaade etmiş ve bölgede istikrar sağlamıştır. Emevi iktidarının son bulmasıyla, İslâm devletinde yeni bir döneme geçilmiştir. İslâm devletinde Horasan’ın durumu da aynı ölçüde değişmiştir.⁴³ Abbasi iktidarıyla birlikte Horasan’da ilk olarak Ebu Müslim Horasanî görülmektedir. Batı

⁴⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 200.

⁴¹ Frye, *Orta Asya Mirası*, 222-223.

⁴² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 203-206.

⁴³ Frye, *Orta Asya Mirası*, 226, 231; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 209, 212.

Türk hakanlığının yıkılmasının ardından, Göktürklerin 744'te Çin'e yenilmeleriyle birlikte İran coğrafyası yani Müslümanlar Çin ile komşu olmuş, Talas Savaşı ise bu komşuluğun kaderini belirlemiştir.⁴⁴ Talas savaşında Müslüman Araplarla birlik olan Karluklar Çin'i yenmişlerdir. Böylece Çin kendi sınırlarına çekilirken İç Asya ise giderek İslâmlaşmaya başlamıştır. Müslüman Arapların İç Asya'ya doğru akınlarına paralel bir biçimde çeşitli Türk kavimleri ve özellikle Oğuzlar da batıya doğru hareket etmişlerdir. Her iki ulusun etkileşiminden Türkler İslâmiyete geçerken aynı zamanda askerî güçleri de İslâm devleti içerisinde yer almıştır.⁴⁵

751'deki Talas savaşında karşı karşıya gelen Müslüman ve Çin orduları, Müslümanların kesin zaferleriyle sonuçlanınca, bölgedeki hâkim gücün kim olacağı sorusu da cevabını bulmuştur. Bu savaşla birlikte Müslümanlar İç Asya'da otoritelerini kesin olarak sağlayıp, tahkim ederken, aynı zamanda Türklerin yeni bir güç dengesi olarak daha güçlü bir şekilde Müslümanlarla temasları başlamıştır.⁴⁶ Abbasiler döneminde de Horasan'da Türk boylarıyla mücadeleye devam edilmiştir. Bölgede ortaya çıkan isyanlarda Türk boyları taraf olmuşlardır. Ebû Müslim'in idam edilmesi sonrasında taraftarlarının isyan etmişlerdir. Bu isyanlardaki en önemli husus, isyancıların Türk bölgelerinden yardım dilemesi ve onlara sığınması olmuştur. Sığınmacı liderlerden birisi El- Mukanna idi. Bu ilişki beraberinde Türklerle sorunları da getirmiş, isyancılara yardım edenlere karşı savaş açılıp, yerlerinden sürülmeleri sağlanmıştır. Asilere yakınlık göstermiş olan Buhar-Hudat, Büniyat daha sonraki yıllarda bu sebepten ötürü Ferehşeh'de öldürülmüştür. Abbasiler döneminde güçlü bir Türk mukavemetini görülmemektedir. Bunda Türgiş hakanlığının yıkılmasının da payı vardır. Bu dönemde Türk boylarından Dokuz-Oğuzlar öne çıkmışlardır. 9. Yüzyılın başlarından itibaren Oğuzlar, Mâverâünnehir'deki mücadelelere taraf olmuşlardır. Oğuzların bölgedeki rolleri daha ziyade zaman zaman bölgeye akınlar düzenlemek veya bölgede isyan edenlere yardım şeklinde gerçekleşmiştir. Bunlara karşı surlar inşa edilmiştir.⁴⁷ 9. yüzyılda Horasan, pagan Türklerin saldırılarına mütemadiyen uğramaktaydı. Bu nedenle Horasan valileri geçmişten gelen bir gelenekle, şehirleri

⁴⁴ Roux, *Türklerin Tarihi*, 153.

⁴⁵ Roux, *Türklerin Tarihi*, 155, 157.

⁴⁶ Frye, *Orta Asya Mirası*, 226, 231; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 209, 212.

⁴⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 216-218.

surlarla çevirerek korumaya çalışmışlardır.⁴⁸ Abbasiler döneminde Horasan valisi olan Tahir b. Hüseyin oğlu Abdullah'ı Türkmenistan'ın batısı, göçebe Oğuzlara karşı sefere çıkarması ve sınırları tahkim etmesinin sebebi, Oğuzların Horasan'ın kuzey batısını istila etmesi tehdidiyledir. Oğuzlar çok defa Horasan bölgesini istilaya yeltenmişlerdir.⁴⁹ Abdullah Tâhirî'nin ardından oğlu Talha döneminde Uşrusana melikinin değişmesi sonucu yeni melik Fazl'ın vaat edilen haracı ödememesi üzerine, Halid komutası ve beraberinde eski melik Haydar'ın yol göstericiliğinde üzerine bir ordu gönderilmiştir. Fazl ise Oğuzlardan yardım talebinde bulunmuştur. Gafil avlanan Fazl'ın ordusu, Türklerle birlikte bozkırlara kaçmış, ardından Türklere ihanet ederek, onları terk etmiştir. Bundan dolayı yalnız kalan Türkler bozkırlarda susuz kalmalarından çok kayıplar vermişlerdir. Tâhirîler hanedanına son vererek Horasan bölgesine hâkim olan Saffârîler, bölge hâkimiyetinin ardından, Mâverâünnehir bölgesini de kontrolleri altına almaya çalışmışlardır. Ancak burada mutlak anlamda bir hâkimiyet sağlamadıkları görülmektedir.⁵⁰ Saffârîlerin ardından bölge Sâmânîlerin hâkimiyetine geçmiştir. Bu dönemde Oğuzlar, bölgede bazen onlara itaat ederken, bazen de karışıklık çıkarmışlardır.⁵¹ Bu dönemde Yedisu'nun batısındaki Türkler Sâmânîlere bağlılardı. Bu uzak Türklerin Sâmânîlerle ilişkileri hediye bağlamında olmaktadır. Sâmânîlerin son ve zayıf döneminde Mâverâünnehir'de özellikle Fâtîmî halifeliğinin oluşumuyla birlikte bir Şîî hareketin olduğu görülmektedir. Şîîlik propagandası sonuç vererek, devlet erkânından bazılarının yanı sıra Emir'in bizatihi kendisi de Şîî Karmat olmuştu. Bu durum âlimlerin hoşuna gitmemiş ve onlar Türk hassa askerlerinin temsilcilerine başvurmuşlardır. Türkler tahtı büyük sipahsalara teklif ederek, bir plan dâhilinde emiri tahtından indirmek için hazırlığa başlamışlardır. Ancak Emir'in bu durumu öğrenmesinden dolayı plan uygulanamamışsa da, emir tahtından feragat edip Şîî olmayan oğlunu yerine geçirmiştir. Türkler de bu durumda yeni Emire itaat etmişlerdir.⁵² 10. yüzyıldan itibaren ise Horasan üzerinde farklı Türk boylarının hâkimiyet mücadelesi görülmektedir. Türkmen, Oğuzların bölgeye asıl ve kitlesel halde gelişleri bu yüzyılla birliktedir. Bu dönemde yurtsuz kalan Türkmen/Oğuzlar

⁴⁸ Frye, *Orta Asya Mirası*, 246.

⁴⁹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yay., 2013, 192.

⁵⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 227-228, 232, 239.

⁵¹ V. V. B. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975, 141.

⁵² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 251, 262.

kendilerine yurt arayışında bulunmuşlardır.⁵³ Horasan bölgesinde Türkmen/ Oğuzlar ile bağlantılı olarak Karahanlılar, Mâverâünnehir hâkimiyetiyle kısmen de olsa, Horasan'a da hâkim olmuşlardır.⁵⁴ Gazneliler zamanında, Gazneli Mahmut Arslan'a bağlı Oğuzların bir kısmını öldürtüp, bir kısmını da Horasan'ın çeşitli bölgelerine dağıtmıştır. Oğuzlardan bazıları Sultan Mahmud'a gelerek, Arslan'ın bitirmek istediklerini belirtip, kendi emirlerinden şikâyetçi olmuşlardır. Buna karşın ise Sultan Mahmud'dan kendilerinden 4 bin ailenin Horasan'a yerleştirme izni talebinde bulunmuşlardır. Sultan Mahmud bu kimseleri, Horasan'ın değişik şehirlerine, Serahs, Ebiverd gibi yerlere iskân ettirmiştir. Oğuzlar da Sultan Mahmud'un ordusuna asker vermeye razı olmuşlardır. Ancak burada tutunamayan Türkmenler, kısa süre sonra isyan edince, Sultan Mahmud onlar üzerine yürümüş ve Türkmenleri bölgeden sürmüştür. Sultan Mahmud döneminde sürülen Türkmenler, Mesud tahta geçince, tekrar Horasan'a dönme imkânı bulmuşlardır. Daha Selçuklular bölgeye hâkim olmadan, Türkmenler Horasan'a yayılmışlardı. 1034 yılında, Merv, Serahs, Ebiverd ve Badgis'e Türkmenler yerleşmişti. Bu durum Selçuklular için bir alt yapı hazırlığı olmuştur.⁵⁵ İki coğrafya arasında siyasi ve askerî mücadelelerin yanı sıra kültürel etkileşimler de meydana gelmiştir. Pers adetleri ve yaşam biçimi yerel halk üzerinde etkili olabildiği gibi, Sakaların yay, ok ve özellikle kılıçları İran halkları arasında yaygınlaşmıştı. Ahemenişler döneminde, barışın, istikrarın, ekonomik gelişmenin olduğu ve buna bağlı olarak nüfusun arttığı bir dönemdir. Bu dönemde Sakalar yerleşik halklar ile bozkırlar arasında denge unsuru oldular. Onlar, bir nevi Ahemenişler imparatorluğunun bir parçası haline gelerek, göçebeler üzerinde bir denetim mekanizması sağlanmıştır.⁵⁶ Ahemeniş ve Saka mücadelesi sahip olduğu önem sebebiyle kitabelere yansımıştır. Misal, Behistun'daki kitabede Darius'un Sakalarla mücadelesi ve onları mağlup edişi anlatılmaktadır.⁵⁷ Akhunlar döneminde aynı zamanda iki kavim arasında da bir kaynaşma, iç içe geçme durumu söz konusu olmuştur.⁵⁸ Göktürkler zamanında Sâsânî ile ilişkiler doğrudan olduğu gibi aracı toplumlarlada olmuştur. Soğdlular bu iki kültür arasında taşıyıcı rol

⁵³ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 23; Agacanov, *Oğuzlar*, 231.

⁵⁴ Agacanov, *Oğuzlar*, 231.

⁵⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 281-284.

⁵⁶ Frye, *Orta Asya Mirası*, 93, 101.

⁵⁷ Akbulut, "Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", 1-5; Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, 41.

⁵⁸ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 17; Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, 35.

oynamışlardır. Misal, Soğdlular Göktürkler ile Sâsânîler arasında aracı bir tüccar topluluk idi. Yine İpek Yolu da her iki devlet arasında hem iletişimin hem de sorunun kaynağı olmuştur. Şahlar Şahı Hüsrev kabartmalarından Göktürklerin Sâsânî kültürünün etkilerinde kalmışlardır. Bu dönemde aynı zamanda İran kültürü, Sâsânîlerle birlikte Doğu Türkistan'a kadar yayılmıştır.⁵⁹ İslâmî dönemde Mâverâünnehir ve İç Asya'ya İslâm, Horasan üzerinden Fars dili aracılığıyla ulaşmıştı. İran'ın siyasî olarak bir varlığı olmasa da, kültürel olarak kimliği devam etmekteydi. İslâmî dönemde iki coğrafya ilişkileri, dini ve kültürel olarak daha yoğun bir etkileşim içerisinde olmuştur. Nasr b. Seyyar valiliği sırasında Horasan'da resmi yazışmalarda Arapça kullanılmaya başlanmıştır. Arap harfleriyle Farsça yazı kullanımı 10. yüzyılda İç Asya'da ortaya çıkmıştır. Abbasilerle birlikte bütün İslâm coğrafyasında ortak bir İslâm kültürü meydana gelmiştir. İslâmî dönemde Farslarla birlikte İslâm İç Asya'ya yayılma imkânı bulmuştur. Aynı zamanda Müslüman Arapların ilk dönemden itibaren bölgede yerleşmeleri, yerli halkla kaynaşmaları da kültürel ve dini etkileşime neden olmuştur.⁶⁰

⁵⁹ Roux, *Türklerin Tarihi*, 91, 96-97; Altungök, *Devlet ve Ekonomi*, 123.

⁶⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 201; Frye, *Orta Asya Mirası*, 234.

Sonuç

Horasan bölgesi, sahip olduğu konumundan dolayı ilk yerleşilen bölgelerden birisi olduğu ve burada mücadelenin ilk otoritelerle birlikte başladığı görülmektedir. Bu mücadelenin yerleşik düzene sahip olanların düzeni koruma isteğiyle oraya ele geçirmek isteyen, bazen göçebe boylar bazen de ciddi otoriteler arasında meydana gelmiştir. Bir diğer taraftan bu mücadele İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesidir. Horasan bir geçiş bölgesidir. Hindistan, Çin ve Rusya'ya geçişi olmakla birlikte eski medeniyetlerin beşiği olan Mezopotamya, Anadolu ve Mısır'a da geçişin yeridir. Bu durum bölgenin önemini arttırmıştır. Bu nedenle buraya sahip olmak isteyen çok sayıda siyasi güç bulunuyordu. Buradaki mücadele göçebe topluluklarıyla yapıldığı kadar, eşit otoriteler arasında da meydan gelmiştir. Bütün bu mücadelelerde sahne Horasan'dı.

Horasan üzerinde yapılan mücadelelerden dolayı bölge, herhangi bir imparatorluğun mutlak hâkimiyeti altına girmediği görülmektedir. Bölgenin önemli 4 şehir ikisi Merv ve Belh ve 2 yöresinden birisi olan Toharistan genelde Türk devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Hatta zaman zaman Herat şehri de Türk devletlerinin hâkimiyetine geçmiştir. İran'da güçlü şahlar zamanında ise bölge tamamen İran devletlerinin eline geçmiştir. Sakalar, burada Ahamenişlerle kurdukları ilişkiden dolayı bazen onların bir parçası haline gelmiş, bazen orduda yer almış bazen ise özellikle Horasan bölgesindeki çeşitli şehirleri bağımsız olarak yönetmişlerdir. Güçlü şahlar zamanında bölge İran otoritelerinin eline geçmişken, zayıf şahlar döneminde herhangi bir Türk boyu bölgedeki birçok şehri ele geçirebilmiştir. Halaçlar gibi Bazı Türk boylarının Akhunlardan itibaren buranın sosyal yapısını oluşturmuşlardır. İran ve İç Asya arasındaki en yoğun ilişki ve etkilenme Göktürler ile Sâsânîler zamanında meydana gelmiştir. Horasan bölgesinin İslâm devletinin hâkimiyetine geçmesiyle mücadele ekseninin yeniden belirlendiği görülmektedir. Türkler ile Müslümanlar arasında zaman zaman işbirliği olmuş birçok zamanlar ise sert mücadeleler yaşanmıştır. İslamî dönemde en önemli ve belirleyici olay, Talas savaşı olmuştur. Bu savaş hem Müslümanların doğudaki kaderini hem de İç Asya'nın durumu belirlemiştir. Bu savaşla birlikte Türkler Müslümanlarla daha sıkı ilişkiler içine girecek ve onları tanıma imkânına daha çok kavuşacaklardır. 9. yüzyıldan itibaren taraflar arasında güç dengesi

olan Türk boyları yavaş yavaş Horasan bölgesine yerleşerek burada gelecekteki Selçuklu devleti için de bir temel oluşturmuşlardır. Bunların başında da Oğuzlar gelmektedir. Belh eyaletinin en önemli unsurlarından birisini Halaç, Oğuz ve Karluk boyları oluşturuyordu. Halaçlar Akhunların mirasını Herat'ta devam ettirmiyorlardı. İslâmiyet, Türkler arasında Fars dili aracılığıyla ulaşmış, İran kültürü dil üzerinden devam etmiştir. Dolayısıyla Horasan bölgesi Fars yurdu olduğu kadar bir Türk yurdudur. Neredeyse bölgede ortaya çıkan ilk otoritelerle birlikte bölge, her iki millet arasında paylaşılmıştır. Genellikle Horasan'ın Merv ve Belh şehirleri ile Toharistan yöresi Türk boy ve devletlerinin elinde ve idaresinde kalmıştır. Herat ve Nişabur şehirleri ile Kuhistan ve Kumis yöreleri İran devletlerinin hâkimiyetinde olmuştur.

Kaynaklar

ADALIOĞLU, H. H., “İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri”, *Türkler*, 4: 647-658, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

AKBULUT, D. A., “Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan’da Türkler”, Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1984.

ALTUNGÖK, A., *İslam Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi*, Konya: Hikmetevi Yayınları, 2017.

BARTHOLD, V.V. B., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1990.

BİVAR; A.D. H. “The History Eastern Iran”, *The Cambridge History Iran*, The Land of Iran, New York: Cambridge at the University Press, 1983.

BOSWORTH, C. E. “Tahirids and Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, New York: Cambridge University Press, 1993.

BOZKURT, N., “Me’ mûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29:101-104, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

CLEMENT, H., *Ancient Persia and Iranian Civilation*, trans, M.R. Dobie, London: Routledge Press, 1972.

ÇETİN, O., “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 234-241, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

DANİEL, E. L., *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Chicago: The İran America Foundation, 1979.

EBERHARD, W., “Muahhar Han Devrinde Hun Tarihin Kronolojik Bakış”, *Belleten Dergisi* 4, sy. 16 (1940): 361-444.

FISHER, W. B., “The Land of Iran”, *Physicial Geogapyh*, *The Cambridge History Iran*, New York: Cambridge University Press, 1968.

FRYE, R. N., *Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009.

_____, *Bukhara The Medieval Achivement*, California: Mazda Publishers, 1997.

_____, *The Heritage of Persia*, New York: World Publishing Company Press, 1963.

GABAIN, A. V., "Iranan Common Beliefs and World View", "The Land of Iran", *The Cambridge History Iran*, New York Cambridge at the University Press, 1983.

GARTHWAİTE, G. R., *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2007.

GİBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara: Çağlar Yayınlar, 2005.

GÜNALTAY, M. Ş., *İran Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.

HALİFE B. H., *Tarihu Halife Bin. Hayyat*, çev. Abdulhalık Bakır, Ankara: Bizim Büro basımevi, 2001.

HİTTİ, P. K., *İslâm tarihi, Siyasî ve Kültürel*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: MÜİF Yayınları, 1995.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İBN ESİR, *el-Kamil fi't-Tarih*, İstanbul: Ocak Yay., 1986.

İBN HAVKAL, *Süretü'l Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden: Leiden University Press, 1939.

İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İBN KESİR, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Büyük İslâm Tarihi, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı yayınları, 1994.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981.

İSTAHİRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: Leiden University Press, 1967.

İZGİ, Ö., *Orta Asya'nın Türkleşmesi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay., 1981.

KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ankara: Ötüken Neş., 1977.

KONUĞÇU, E., *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1973.

KURAT, A. N., "Göktürk Kağanlığı", *DTCF Dergisi* 10, sy. 1-2 (1952): 2-58.

KURT, H., “Tâhirîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 403-404, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000), *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt: 1992.

MAZAHERÎ, A. *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, İstanbul: Varlık Yayınları, 1972.

MESUDÎ; *Murucu Ez-Zeheb-Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

MİNORSKY, V., *Hududu Âlem Minel Meşrik ilel Mağrib*, çev. A. Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

MOTTAHEDEH, R., “The Abbasid Caliphate In Iran”, *The Cambridge History of Iran*, New York: The Cambridge Press, 1993.

ÖĞEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981.

ÖZAYDIN, A., “Kâim-Biemrillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 210-211, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

ÖZGÜDENLİ, O. G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs, İstanbul: 2006.

PIYADEOĞLU, C., *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2012.

RASONYİ, L., *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971.

ROUX, J. P., *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015.

SÜMER F., “Dihkan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9: 289-290, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

TABERİ, *Tarih-ul Umem ve'l Mülük*, Daru'l Kitabi'l İlmiyye, Beyrut 1967.

_____, *TheHistory of al-Tabari, The Conquest of İnan*, G. Rex Smith, The University of Manchester State University, New York: New York Press, 1994.

YAKUBİ, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.

YÂKUT EL-HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, 1994.

YAZICI, T., “Merzüban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29:255-256, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

YIĐIT, İ., “Kuteybe b. Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 4490-491, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

YILDIZ, H. D., *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2011.

ZAHODER, B.; “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten Dergisi* 19, sy. 76 (1955): 509-510.